

УДК 930. 2 (477. 8) "16/17"

Б – 28

Тарас БАТЮК

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ КОЗАЦТВА ТА СТВОРЕННЯ РЕЕСТРОВОГО ВІЙСЬКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.

У статті розглядаються заходи польського уряду щодо створення на базі козацьких військових формувань постійного війська та залучення його до оборони південних кордонів Речі Посполитої у другій половині XVI – першій чверті XVII ст. Проаналізовано причини невдач польських реформ по впорядкуванню своїх взаємин з козацтвом і раціональному використанню козацької військової сили.

Ключові слова: козацтво, гетьман, військо, реєстр, реєстрове козацтво.

Одним із стереотипів, що є у працях більшості дослідників козацької доби, є мало не одвічне протистояння козацького війська з коронним військом і магнатськими формуваннями. Але ця прокламація постійного стану громадянської війни не більше, ніж спадщина "по антифеодальній боротьбі", що була особливо популярною у радянський період [1; 3]. В українській історіографії лише Н.Яковенко постійно звертає увагу, що козаки, рівно як і магнатські формування, займалися, перш за все, обороною кордонів конкретної поліетнічної країни, якою була Річ Посполита [18, 123]. Тому метою цієї статті є аналіз намагань співпраці польського уряду з козацькими військовими формуваннями у другій половині XVI – першій чверті XVII ст.

Серед праць, присвячених цій проблемі, слід відзначити статтю А.В.Стороженка, який ґрунтовно займався "Баторієвою легендою" і початками реєстрового козацтва [13; 14; 15], роботи П.Куліша [9] та М.Грушевського [5], які досі є неперевершеними з огляду

© Батюк Тарас, 2006

фактографії, наукові студії В.Доманицького [6], Д.Яворницького [17], В.Щербака [16], В.Сергійчука [11].

Після невдалих спроб припинити поставки воєнних матеріалів низовим козакам, королівський уряд вирішив прислухатися до порад прикордонних старост, які ще з часів О.Дашковича пропонували створити на базі козацтва постійне військо. Власне цього домагалися і самі козаки, сподіваючись, що у Варшаві, нарешті, зрозуміють: без них оборонити південні кордони буде неможливо.

5 червня 1572 р. Зигмунт Август видав універсал, яким доручив руському воеводі Юрію Язловецькому набрати "певний почет" чисельністю 300 чоловік, який мав очолити подільський шляхтич Ян Бадовський. Зараховані до реєстру козаки мали отримувати плату 2 – 3 польських злотих і сукно на кафтан [20, 35, 342]. Реєстровим козакам дозволялося тримати у своїх домах вільний шинк (продаж горілки, меду і пива), не платити податків та чиншів. Вони звільнялися з-під юрисдикції королівських чиновників і підлягали реґіментарю реєстру. Сам реєстр підпорядковувався безпосередньо коронному гетьманові [25, 22].

Такий захід уряду не задовольнив нікого, перш за все самих козаків, які відповіли дальшим розвитком самочинної організації. Вже у 1574 р. старший з козаків став називатися гетьманом [4, 108]. Судячи з прізвищ гетьманів (Свірговський чи Сверчковський) та старшини (Козловський, Стуженський, Соколовський, Заліський, Копицький, Либишовський, Чижовський, Суцинський, Богуцький, Задорський) [19, 346 – 357], серед козаків було чимало дрібної шляхти, а також залишків боярства литовських часів, які, безперечно, сподівалися на включення до реєстру і були розчаровані таким рішенням уряду.

Наступним гетьманом, зафіксованим у джерелах, був князь Богдан Ружинський. У радянські часи, напевно через титул, про цю особу взагалі було прийнято мовчати. Через це ні М.Алекберлі, ні В.Голобуцький жодним словом не згадують цього козацького вождя, який домігся значних успіхів у походах 1575 – 1576 рр. [1; 3]. З часів козацького літописця Г.Габ'янки побутує легенда ніби король Стефан Баторій сам поставив гетьманом князя Богдана Ружинського, вислав козакам хорогви, бунчук, булаву та інші інсигнії,

затвердив печатку і герб, надав під госпіталь монастир у Трахтемирові і встановив плату по червінцю та кожуху. Грамота Б.Хмельницького ніби-то надана запорозькому війську (в чому є поважні сумніви) також посилається на грамоту Стефана Баторія Якову Богдану [12, 255 – 277]. Про вручення гетьманської булави князеві Богданові Ружинському згадує і народна дума, приведена у І.Срезневського [7, 67]. Існував ще один документ, у якому було сказано, що містечко Трахтемирів з монастирем було передано запорозькому війську на прохання гетьмана Якова Богданка Ружинського та кошового Павлюка із вказуванням точної дати – 20 серпня 1576 року [12, 12 – 14]. Історики старшого покоління приймали ці свідчення, а деякі вважали Б.Ружинського взагалі першим козацьким гетьманом.

Але, наляканий надмірною активністю козаків у Молдові, король Стефан Баторій зимою 1578 р. видав універсал, яким забороняв прикордонним старостам давати притулок козакам. Іншим універсалом король страхав козаків за неслухняність і забороняв допомагати молдованам [15, 47 – 49].

Сейм 1578 р. постановив організацію ланової піхоти – постійного війська, яке комплектувалося з королівських земель за принципом – один піхотинець з 20 ланів землі. Це військо планувалося використати для оборони кордонів. У вересні 1578 р. у Львові королівський повірений Янош (Янчі) Бегер і 5 представників реєстрового козацтва уклали угоду про збільшення реєстру [3, 92]. Цей реєстр мав нараховувати 500 козаків (фактично полк). Згідно з універсалом від 17.05.1579 р. реєстр мав перебувати під командуванням черкаського старости князя Михайла Вишневецького, який отримав титул “князь командуючий” (*dux supremus*). Безпосередньо старшим реєстру (*superintendens*) призначався Ян Оришовський, писарем (*notarius*) був призначений Я. Бегер. При суперінтенданті Оришовському мала бути прибічна рота числом 30 козаків [14, 235]. За свою службу реєстровці, зберігаючи старі привілеї, мали тепер отримувати по 15 злотих. Універсал від 17.05.1579 р. забороняв реєстровцям допомагати новому претендентові на молдовський престол Петрові Лакусті.

У 1581 р. для війни з Московською державою було збільшено реєстр до 600 чоловік, а Ян Оришовський отримав титул гетьмана [25, 23].

Про “Баторієву легенду” написано вже багато [8; 13]. Неупереджений аналіз документів, що збереглися, дозволяє стверджувати: король справді прагнув створити постійне козацьке військо для оборони південних кордонів, але через обмежені ресурси не міг зробити його достатньо численним. Прагнення козаків щодо зрівняння їх у правах зі шляхтою ні король, ні його радники навіть не розглядали, хоча це могло б розв’язати проблему. Щодо решти козацтва, то король, декларуючи перед Оттоманською Портою готовність його ліквідувати, усвідомлював необхідність збереження цієї мілітарної сили з огляду на обмежений контингент реєстрового війська. Поряд з цим уряд намагався утримати у сфері свого впливу військо нереєстрове і зупинити його самовільні походи проти Орди. Нереєстрові козаки потрібні були уряду і про обмеження відразу забували, коли виникала необхідність вербувати козаків для участі у московських війнах короля.

У 1588 р. численність реєстру зросла до 800 чоловік. Через два роки вже під патронатом подільського воєводи Миколи Язловецького, було створено реєстр численність 1 тисяча чоловік. Крім того, на службу тимчасово було взято ще 3 тисячі козаків: 2 тисячі кінних та 1 тисячу піших [19, 243]. Такі радикальні заходи були викликані напруженням у стосунках Речі Посполитої з Оттоманською Портою.

Канцлер і великий коронний гетьман Ян Замойський намагався зупинити ріст шляхетського свавілля та збалансувати державу, поєднавши сарматські свободи з розумною централізацією. Оцінюючи значення і військову силу козаків, канцлер намагався зберегти це військо, але під контролем Речі Посполитої. З цієї причини та відчуваючи подих турецької загрози, сейм 1589 р. виніс рішення про призначення двох дозорців “за спокоєм і добрим поведженням щодо панів, станів козацького і селянського” [6, 6]. У наступному році було прийнято постанову про колонізацію південних окраїн за прикладом сусідньої Московської держави. На практиці це означало роздачу “пустель” – незайнятих земель шляхті, яка мала взяти на себе оборону кордонів. Подібна практика існувала у сусідніх країнах (граничари, гайдуки, раци), але там роздавали

землі військовим поселенцям. У Речі Посполитій землею могла володіти тільки шляхта. Серед цієї шляхти опинилася і козацька верхівка. Разом з іншими пустелю Рокитна біля р.Росі отримав у 1590 р. тоді ще старшина Кшиштоф Косинський [26, 120]. Войтех Чановицький тоді отримав містечко Бориспіль [9, 145]. Князь Микола Ружинський отримав “пустелю урочища над ріками Сквирою, Роставицею, Упавою, Ольшанкою і Каменицею”. Князь Олександр Вишневецький дістав “пустелю ріки Сули за Черкасами” [9, 145].

Проте ця акція була проведена не зовсім так, як вимагала ситуація. Зрозуміло, що все козацтво загалом розраховувало на роздачу земель і легалізацію, (тобто зрівняння своїх прав з шляхтою), що могло б мати належний ефект. Але королівські комісари, побачивши надто багаті “пустелі”, спішили самі заволодіти ними, збільшуючи і без того величезні латифундії. Від них не відставали нащадки українських князів. Окрім цього, надання не мали конкретних меж, що породжувало суперечки. Так князь Олександр Вишневецький змусив зректися на свою користь козацького старшину Михайла Трибутовича Байбузу, який також отримав “пустелю” на Сулі [9, 145]. Тому задуманий комплекс заходів дав протилежний ефект і тільки погіршив ситуацію на кордоні, що врешті вилилося у дві перші “козацькі” війни 1593 та 1595 – 1596 рр.

За рішенням сейму нереєстрові козаки мали отримати замість виборного гетьмана когось із шляхтичів, що мають маєтки в Україні. Ним незабаром став Кшиштоф Косинський, але і надалі з титулом гетьмана. Так само й інші старшини, аж до сотників, мали бути з числа української шляхти. Козацтво мало запрягтися не чинити ніяких походів без дозволу, не приймати втікачів і не входити в будь-яке місто чи містечко без “білету” сотника чи старшого. Ця постанова дозволяла гетьманові скликати на війну стільки козаків, скільки він захоче. Водночас прикордонним старостам заборонялося постачати козакам припаси та продовольство [24, 1329 – 1331].

Зрозуміло, що реалізація цієї постанови відразу ж наштотхнула на певні проблеми. Там, де прикордонні старости намагалися виконати постанову, дійшло до відвертих сутичок. Загони Якова Косовського, Андрія Рогачевського і Федора Полоуса напали на маєток Ходкевича у Биховській волості і забрали кілька тисяч фунтів

селітри, сірки і олова [9, 151]. Змусити звиклий до волі, добре озброєний і досвідчений військовий стан, який вважав себе рівним шляхті, до того, щоби ходити у міста з “білетами” сотників, було неможливо без застосування зброї.

Так само не відповідав завданню і наступний крок уряду від 25.07.1590 р.: чисельність реєстру і надалі встановлювалася у тисячу козаків, гетьманом залишався Ян Оришовський, а комісаром призначався тербовельський староста старенький Якуб Претвич, який очолював подільське козацтво ще у 40-х роках [2, 31 – 32].

Заходи канцлера Я.Замойського по зміцненню оборони південних кордонів та підпорядкуванню козаків виявилися невдалими і спричинилися до активної участі козаків у авантюрах гетьмана К.Косинського [10, 27 – 51]. Якби не були причини цих авантур, не можна не помітити, що князь Василь-Костянтин Острозький, його син Януш, князь Олександр Вишневецький, Якуб Претвич та інші українські магнати шкодували козаків і не збиралися їх “викорінювати”, як це здавалося В.Голобуцькому. Найкраще про це свідчить текст угоди після повної перемоги під П'яткою, де козацький гетьман втратив дві з п'яти тисяч війська та здався у полон [6, 15 – 17]. І за менш тяжкі “провини” козацькі вожді, які потрапляли в полон до урядових військ, платили головою. Українські князі та магнати добре розуміли значення козацького війська і хотіли його зберегти.

У 1594 р. київський католицький єпископ Йосиф Верещинський висунув ідею реорганізації козацтва, взяття його під опіку уряду і створення на його базі лицарської шляхетської школи. На думку єпископа козакам потрібно було передати територію від Запоріжжя до Орші. Очолювати їх мав князь, якому б підпорядковувалися козацький гетьман і 13 полків. Князь зі своїм полком мав отримати Переяслав з околицями. Козацький гетьман зі своїм полком мав стаціонувати у Лубнах. Інші полки мали мати свої центри у Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі [22, 1–34; 13, 37]. Ці ідеї визріли у єпископа Й.Верещинського від спілкування з князями Ружинськими та іншими козацькими вождями. У жовтні 1593 р. разом з князем Кириком Ружинським єпископ представляв урядову сторону на

переговорах з козацьким гетьманом Григорієм Лободою, який привів під Київ 4-тисячне козацьке військо. Переговори, що відбувалися у тривожній нервовій обстановці взаємних образ та звинувачень, закінчилися тимчасовим компромісом [6, 21].

Постанова сейму після розгрому повстання Наливайка у 1596 р. взагалі позбавляла нереєстрових козаків будь-яких прав. Але вони продовжували існувати і реєстровий гетьман Т.Байбуза робив невдалі спроби домогтися, щоб у козаків був тільки один гетьман.

Видатний політик Самійло Кішка, обійнявши гетьманство, підпорядкував собі реєстрових та нереєстрових козаків. Йому вдалося переконати уряд повернути козацькі привілеї, а козаків зберігати лояльністю стосовно влади. Він висунув вимогу скасувати постанову 1596 р. щодо козацтва, підтвердити право володіння землею і майном, звільнити козаків з-під юрисдикції королівських урядників і повернути війську затриману платню. Сейм 1601 р. виправдав козаків і повернув військові Трахтемирівський монастир [24, 411]. Збереглося два реєстри з 1601 р. Усе військо складалося з чотирьох полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, бубніст і трубач. Сотні ділилися на курені по 10 – 12 козаків. Плата гетьмана складала 120 злотих. Військовий обозний і військовий писар отримували рівну плату з полковниками [6, 167]. З цього часу і до кінця досліджуваного періоду у реєстрових і нереєстрових козаків був один гетьман, який обирався козаками і затверджувався королем.

За угодою у Сухій Вільшанці 28.10.1617 р. реєстр фактично обмежувався на рівні 1 тисячі. Правда, за проханням старшини визначення чисельності реєстру відкладалося до скликання сейму. Самі комісари, зацікавлені у співпраці з козаками з огляду на підготовку походу на Москву, обіцяли клопотатися про збільшення самого реєстру та платні козакам. Територія перебування козаків обмежувалося Запоріжжям. Вибори гетьмана затверджував король [2, 206 – 209].

Протириччя, викликані Вільшанською угодою, а також невиконання обіцянок після повернення з Московського походу (сейм тільки обіцяв розв'язати проблему віротерпимості та свободи

віросповідань, яка була однією з основних у козацьких вимогах) призвели до вибуху повстання влітку 1619 р. Під Білою Церквою зібралося до 10 тисяч козаків. Королівські комісари С.Жолкевський, Я.Данилович, Т.Замойський, С.Конєцпольський, В.Калиновський пішли на певні поступки, адже у повітрі вже висіла загроза Хотинської війни. За угодою від 17.10.1619 р. реєстр було збільшено до трьох тисяч, а платню ? до 40 тисяч злотих у рік [23, 319, 334, 364].

Але і ця міра не відповідала реаліям часу. Козаків, які претендували на включення до реєстру, було більше 20 тисяч. Тому гетьман П.Сагайдачний не зважився оголосити війську про затверджену чисельність реєстру. Щоб зняти напругу, він організував похід на Перекоп і вислав окреме посольство до Москви, очолене полковником Петром Одинцем, а також від імені війська просив єрусалимського патріарха відпустити “гріхи пролитої крові християнської” в поході на Москву [2, 340]. Це йому не допомогло. У кінці 1619 р. гетьманом став Яків Неродич-Бородавка [21, 146].

Отже, уряду Речі Посполитої так і не вдалося провести вдалих реформ по впорядкуванню своїх взаємин з козацтвом і раціональному використанню козацької військової сили. Це спричинило до серії козацько-селянських повстань 20 – 30-х рр. XVII ст. та у подальшому до Хмельниччини.

Перспективними для подальшого наукового вивчення теми є генеза кримсько-козацьких стосунків, еволюція взаємодії і взаємин козаків з коронними формуваннями та військами українських магнатів.

1. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов: СГУ, 1961. – 282с.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч.3. – Т.1. Акты о казаках (1500 – 1648). – К.: Б.и., 1863. – СХХ, 406с.

3. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Наук. думка, 1956. – 586 с.

4. Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – Вып.1. – К.: Б.и., 1890. – С.89–136.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – К.: Наук. думка, 1995. – 624 с.
6. Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591–1603) // Записки НТШ. – Т.60. – 1904. – С.1–32; – Т.61. – 1904. – С.33–64; Т.62. – 1904. – С.66–113; – Т.63. – 1905. – С.115–136; Т.64. – 1905. – С.137–171.
7. Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневским. – Ч.1. – В.1. – Харьков: Б.и., 1833. – 286 с.
8. Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.8. – К.: Б.и., 1894. – С.57–115.
9. Куліш П. // Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів: Б.в., 1910. – 340 с.
10. Леп'явко С. Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1995. – С.27–51.
11. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
12. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч.1. – Одесса: Б.и., 1846. – 463 с.
13. Стороженко А.. Йосиф Верещинский, бискуп киевский. – К.: Б.и., 1911. – 84 с.
14. Стороженко А.. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.11. – Вып.1. – 1896. – С.231–239.
15. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: Б.и., 1904. – 189 с.
16. Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вып.2. – К., 2002. – С. 172–199.
17. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.
18. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
19. Bielski M. Kronika Polska. – Sanok: B.w., 1856. – Т.3. – 1223-1790, LXXV s.
20. Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków: B.w., 1893. – 432 s.

21. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584–1620). – Kraków: B.w., 1868. – 152 s.
22. Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków: B.w., 1858. – 94 s.
23. Pisma Stanisława Józefowskiego kanclerza koronnego i hetmana – Lwów: Wyd. August Biesowski, 1861. – 326 s.
24. Volumina legum. Księgi praw. – Sankt-Petersburg: B.w., 1859. – 1476 s.
25. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyźnie w dawniej Rzeczy Pospolitej. – Warszawa: PWN, 1960. – 342 s.
26. Źródła dziejowe / A.Jabionowski, S.-A.Pawiński. – Т.20. – Warszawa: B.w., 1894. – 328 s.

Тарас Батюк. Попытки реформирования казачества и создание реестрового войска во второй половине XVI – первой четверти XVII ст. В статье рассматриваются предпринятые меры польских властей по созданию на базе казацких военных формирований постоянного войска и применения его для обороны южных границ Речи Посполитой во второй половине XVI – первой четверти XVII ст. Проанализированы причины неудач польских реформ по упорядочению отношений с казачеством и рациональному использованию казацкой военной силы.

Ключевые слова: казачество, гетман, войско, реестр, реестровое казачество.

Taras Batiuk. Attempts of reforming cossacks and register army creation in the second half of the XVI th – the first quarter of the XVII th centuries. In the article the measures of the Polish government as to the formation of the regular army on the basis of the cossack detachments and its use for the defense of the southern borders in the second half of the XVI th – the first quarter of the XVII th centuries are analyzed. The author analyzed the causes of the failure of the Polish reforms, their relations with the cossack army and the rational use of the cossack military power.

Key words: the cossacks, hetman, army, register.